

BIBLIOTEKI I KSIĘGOZBIORY KRAKOWA I LWOWA W XIX I XX WIEKU

JÓZEF SZOCKI

Akademia Pedagogiczna w Krakowie

Biblioteki ludowe w Galicji w drugiej połowie XIX wieku: zjawisko kulturowe, ich funkcje oświatowe

Aspekt społeczny problemu

W tworzenie i funkcjonowanie bibliotek ludowych w Galicji w drugiej połowie XIX wieku zaangażowana była inteligencja oraz stowarzyszenia oświatowe i gospodarcze organizowane przez nią. Wydaje się, że w grupie społecznej o tak dużej rozpiętości – od pracownika poczty po profesora wyższej uczelni – mimo wszystko, najważniejszym kryterium odróżniającym inteligenta od przedstawicieli innej grupy społecznej było wykształcenie. Niemniej można mówić głównie o profesorach, nauczycielach, duchownych, bibliotekarzach, wydawcach i księgarzach, którzy interesowali się książką i ją starali się nie tylko posiadać, ale także upowszechniać wśród różnych grup społecznych, a przede wszystkim sfer ludowych.

Irena Homola, pisząc o strukturze społecznej i położeniu inteligencji krakowskiej w latach 1860–1914, dzieli ją na trzy grupy¹. Do pierwszej, którą określa słowami „w służbie publicznej i za pensję”, zalicza urzędników, nauczycieli, duchowieństwo, inteligencję techniczną i przedstawicieli innych zawodów umysłowych (pracowników krakowskich muzeów, bibliotek, a także oficerów wojska i in.), do drugiej („wolne zawody”) – lekarzy, weterynarzy, farmaceutów, adwokatów i notariuszy, wreszcie do trzeciej („w służbie muz”) – literatów, publicystów, dziennikarzy, malarzy, rzeźbiarzy, muzyków i aktorów.

W 1880 r. odsetek osób należących do inteligencji wynosił w Krakowie 15% (w 1910 – 16%) wszystkich pracujących, zaś we Lwowie 13% (w 1910

¹ I. Homola, *Kwiat społeczeństwa ... (struktura społeczna i zarys położenia inteligencji krakowskiej w latach 1860–1914)*, Kraków 1984.

- 17%)². W liczbach bezwzględnych we Lwowie mieszkało w 1880 r. ok. 4300 inteligentów, zaś w Krakowie 2500³. Na prowincji proporcje między inteligencją i innymi grupami społecznymi układały się o wiele mniej korzystnie dla tej pierwszej.

Franciszek Bujak bardzo krytycznie pisał o inteligencji galicyjskiej z początków XX wieku. Jego zdaniem, charakteryzował ją niewielki rozwój kulturalny i umysłowy, a brak funduszy powodował, że nie mogła ona pozwolić sobie na kupowanie czasopism i książek⁴. Zapewne tylko niewielki procent inteligencji mógł sobie pozwolić na działanie społeczne, na rozwiązywanie problemów oświatowych i kulturalnych w skali szerszej niż krąg zawodowy czy służbowy. Byli to przeważnie profesorowie uczelni, wydawcy, pedagodzy szkół średnich, bibliotekarze i duchowni. Wiązało się to z ich przekonaniem o konieczności solidnej pracy wspartej wyższym wykształceniem, upowszechniającej dobra kultury narodowej⁵.

Zygmunt Wasilewski utyskiwał: „Wszystkie warstwy oświecone u nas godzą się z potrzebą oświecenia ludu i wzdychają nad jego umysłowym ubóstwem, lecz jakże stąd do czynu daleko!”⁶ Dodaje jednakże, iż uznano za trafne dwa sposoby oświecenia ludu wiejskiego: przez szkołę i książkę, a właściwie przez szkołę elementarną i książeczkę⁷. Najdobitniej wyraził się w 1869 r. Józef Szujski⁸: „Oświaty! Oświaty prawdziwej! Całego morza Światła i wiedzy! Pracy nad oświatą we wszystkich warstwach społeczeństwa, pracy namiętnej, jak chęć ratunku, powszechnej, jak powszechne wydobywanie się z potopu, gorączkowej prawie, jak gorączkową jest potrzeba! Oświaty! Bo zginiemy!”

² Ibidem, s. 11.

³ Ibidem, s. 11, 12.

⁴ F. Bujak, *Galicja*, t. 1, Lwów 1908, s. 190.

⁵ R. Czepulis-Rastenis w studium pt. *Wzór osobowy inteligenta polskiego w świetle wspomnień pośmiertnych (1863-1872)*, zamieszczonym w pracy zbiorowej *Inteligencja polska pod zaborami* (Warszawa 1978, s. 159-178) pisze: „W pierwszym dziesięcioleciu po upadku powstania styczniowego podstawowe hierarchie wartości inteligencji kształtowały się tak, że kult solidnej pracy wspartej wyższym wykształceniem i upowszechniającej dobra cywilizacji europejskiej i kultury narodowej zajmował niezmiennie miejsce naczelne”.

⁶ Z. Wasilewski, *W sprawie oświaty ludu wiejskiego*, odbliska z „Nowej Reformy”, Kraków 1892, s. 3.

⁷ Ibidem, s. 5.

⁸ Referat wygłoszony na walnym zgromadzeniu Towarzystwa Przyjaciół Oświaty Ludowej w Krakowie w dniu 24 maja 1869 r. J. Szujski, *Kilka myśli o obowiązkach narodu względem ludu w sprawie oświaty. Rzecz czytana na konferencji urzędowej przez Towarzystwo Przyjaciół Oświaty dnia 24 maja - 1869 r.*, Kraków 1869, s. 7-10. Autor znany był już jako współtwórca „Teki Stańczyka” (ze S. Tarnowskim, L. Wodziekim, S. Koźmianem i L. Powidajem) na łamach „Przeglądu Polskiego”, od 1867 r. posłował do sejmiku galicyjskiego z ziemi sądeckiej, autor monumentalnego dzieła *Dzieje Polski podług ostatnich badań spisane przez...*, t. 1: *Piastowie* wyszedł we Lwowie w 1862 r., t. 2: *Jagiellonowie* w 1862 r., t. 3: *Królowie wolno obrani* cz. 1: *1572-1668* w 1864 r., natomiast t. 4: *Królowie wolno obrani* cz. 2: *1668-1795* w latach późniejszych).

Działalność oświatowa i wydawnicza na rzecz wsi

Upowszechnieniu oświaty wśród najszerzych warstw ludności, szczególnie wiejskiej, miały służyć stowarzyszenia oświatowe tworzone przez inteligencję, głównie nauczycieli, pisarzy, drukarzy, ziemian i duchowieństwo. Powstałe już 9 stycznia 1848 r. we Lwowie Towarzystwo Braci przyjęło za swoje zadania: „podnieść lud nasz do godności człowieczeństwa przez oświecenie i pojednać wszystkie stany na drodze religii, miłości, chrześcijaństwa i historii ojczyznej przez ustną rozmowę, czytanie, udzielanie czasopism i książek, własny przykład, wszelkie inne środki”⁹. W tym samym roku z poręki lwowskiej Rady Narodowej Karol Szajnocha tworzy Przygotowawcze Towarzystwo Pomocy Naukowej dla Ludu w celu „śpiesznego przysposobienia ludu wiejskiego do przyjęcia doskonalszego oświecenia” przez zakładanie szkółek, wydawanie odpowiednich książek, także czasopisma ludowego w językach polskim i ukraińskim¹⁰.

Rozległą działalność oświatową prowadziło Towarzystwo Naukowe Krakowskie z Uniwersytetem Jagiellońskim Połączone¹¹. W jego ramach w 1848 r. powstał Wydział Szerzenia Oświaty¹², którego zadaniem było pomaganie władzom w prowadzeniu i zakładaniu szkółek początkowych, stowarzyszeniom oświatowym a także wydawanie książek popularnych¹³. W 1852 r. działalność Towarzystwa została zawieszona wskutek forsownej polityki germanizacyjnej władz austriackich. W 1861 r. powstała, w prężnie działającym od 1845 r. Galicyjskim Towarzystwie Gospodarskim, komisja do wydawania literatury dla ludu¹⁴. Opublikowała 11 pozycji¹⁵. W tym czasie wśród inteligencji popularny był program galicyjski pozytywistów, którzy głosili, że „tylko lud wolny, oświecony i zamożny może być podstawą naro-

⁹ Por. J. Albin, *Z działalności bibliotek ludowych w Galicji*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” R. 32: 1983, s. 7.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ W październiku 1848 r. prezesem Towarzystwa Naukowego Krakowskiego został (wraz z objęciem godności rektora UJ) Józef Majer, wybitny lekarz, fizjolog i antropolog. Towarzystwo z jego inicjatywy podzieliło się na dwa wydziały: akademicki i szerzenia oświaty. W skład drugiego weszli obok J. Majera także: ks. A. Jakubowski, od 1839 r. rektor Kolegium Pijarów w Krakowie, twórca szczegółowego planu pracy Wydziału oraz bibliotek parafialnych; J. Głębocki, historyk wojskowości, przez 4 lata sekretarz Wydziału; J.K. Morelowski, dyrektor szkoły wydzielonej i autor podręczników dla szkół elementarnych; F. Boroński, radca krakowskiego sądu wyższego (R. Terlecki, *Oświata dorosłych i popularyzacja nauki w Galicji w okresie autonomii*, Wrocław 1990, s. 12–13).

¹² Był to II Wydział Towarzystwa Naukowego.

¹³ Były to: *Zjawiska napowietrzne* J. Majera (1849), *Zbiór wierszy ku nauce i zabawie* ks. A. Jakubowskiego (1850), *Nauka rolnictwa* A. Ekielskiego (1850), *Początki połączonej nauki czytania z pisaniami* J.K. Morelowskiego (1851), por. Z. Jabłoński, *Z działalności wydawniczej Towarzystwa Naukowego Krakowskiego*, [w:] *Studia z dziejów oświaty i kultury umysłowej w Polsce XVIII–XIX wieku*, Wrocław 1977, s. 285–288.

¹⁴ *Rozprawy c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarczego*, t. 32: 1867, s. 118–126.

¹⁵ *Złota księga*, *O czym wiedzieć należy*, *Ludzie spod słomianej strzechy*, *Czytania święte*, *Zabawy świąteczne*, *O siedmiu boleściach Najświętszej Panny*, *Wspomnienia misyjne*, *Historia Matki Boskiej Częstochowskiej*, *Żywoć świętego Wojciecha*, *Nowiny z Sejmu*, *Nowiny ze świata*.

dowej potęgi”, należy więc rozwijać wśród niego oświatę i „uobywatelnienie”. A oto główne zadania, pracy u podstaw: 1) przymusowe, powszechne nauczanie; 2) tworzenie czytelni wiejskich, upowszechnianie odpowiednich książek i pism wśród ludu; 3) prawidłowo zorganizowany i funkcjonujący samorząd gminny i powiatowy¹⁶. W drugiej połowie XIX w. przekonanie w Galicji o pilnej potrzebie pracy oświatowej dla ludu było powszechne i wspólne dla wszystkich kierunków politycznych¹⁷.

Szczególnie aktywne w końcu lat 60. i późniejszych były: Towarzystwo Przyjaciół Oświaty Ludowej i Towarzystwo Naukowo-Literackie we Lwowie, także stowarzyszenia dla rozszerzenia oświaty ludowej w innych miastach Galicji. Towarzystwa te nie zmonopolizowały wszystkich prac oświatowych podejmowanych na przełomie lat 60. i 70. w Galicji. Powstały poza nimi: Stowarzyszenie Szerzenia Oświaty w Kołomyi (1868)¹⁸, towarzystwa oświatowe „Mrówka” w Krakowie (1868)¹⁹, Łańcucie (1868)²⁰ i innych miastach²¹ z zadaniem m.in. zakładania przy szkołach czytelni ludowych, zaopatrywania ich w książki i czasopisma.

W 1868 r. utworzono we Lwowie Towarzystwo Pedagogiczne z zadaniem szerzenia oświaty we wszystkich możliwych formach (szkoły, kursy, pisma, itp.)²². W latach 80. XIX w. powstały następne stowarzyszenia oświatowe, które zajmowały się zakładaniem bibliotek ludowych. Uczestnicy wiecu chłopskiego, który odbył się 29 czerwca 1878 r. w Krakowie, postanowili m.in. zorganizować Towarzystwo Ludowe Oświaty i Pracy. Statut został opracowany przez ks. Stanisława Stojalowskiego na wzór ustawy zasadniczej wielkopolskich kółek rolniczych²³. Wzrosła jego aktywność, gdy w 1882 r.

¹⁶ Por. H. Kozłowska-Sabatowska, *Ideologia pozytywizmu galicyjskiego 1864–1881*, Wrocław 1978, s. 145.

¹⁷ R. Terlecki, *Oświata dorosłych i popularyzacja nauki...*, s. 23.

¹⁸ Wspólnie z miejscowym oddziałem Towarzystwa Pedagogicznego utworzyło 8 V 1870 r. w Kołomyi pierwszą czytelnię ludową, która w krótkim czasie mogła się poszczycić księgozbiorem liczącym 700 książek i prenumerowaniem 22 tytułów czasopism. K. Forster z Berlina przysłał jej bezpłatnie 25 egzemplarzy swoich *Książeczek dla klas pracujących*, P. Zbrożek ofiarował roczniki „Rękodzielnika” i kilka książek z wydawnictwa A. Młockiego, a redakcja „Ziemianina” z Poznania zapewniła darmową prenumeratę swego pisma (R. Terlecki, *Oświata dorosłych i popularyzacja nauki...*, s. 40–41; *Stowarzyszenie ku szerzeniu oświaty*, „Jutrzenka” (Kołomyja) 1870, nr 1 i 8).

¹⁹ *Korespondencja z Krakowa*, „Dziennik Literacki” 1868, nr 34; *Kronika potoczna i rozmaitości*, „Kraj” 1870, nr 4 i 49.

²⁰ *Kronika*, „Gazeta Narodowa” 1868, nr 294; 1869, nr 89; 1870, nr 128; zob. S. Cetnarowski, *Miasto Łańcut. Z dziejów i z własnych wspomnień*, [b.m.w.], 1937, s. 51.

²¹ *Kronika potoczna i rozmaitości*, „Kraj” 1870.

²² A. Baranowski, *Czterdziestolecie Towarzystwa Pedagogicznego*, [w:] *Księga jubileuszowa Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego 1868–1908*, Lwów [b.d.w.], s. 4, 7; S. Brzozowski, *Maszkowski Karol (1831–1886)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 20, Kraków 1975, s. 154–155.

²³ *Ustawa Towarzystwa Oświaty Ludowej założonego na pierwszym wiecu włościańskim w Krakowie dnia 29 czerwca 1878 r.*, Lwów 1879, s. 3–6. Do zarządu tego towarzystwa weszli, obok ks. Stojalowskiego jako organizatora i W. Podlewskiego – prezesa, także: D. Abrahamowicz, B. Augustynowicz, B. Dulęba, ks. W. Michna, S. Lubomeński, S. Potocki, Z. Sawczyński i ks. Siemiński, por. F. Kački, *Ks. Stanisław Stojalowski i jego działalność społeczno-pol-*

połączyło się z ziemiańskim Towarzystwem Gospodarskim i przybrało nazwę Towarzystwa Kółek Rolniczych. W 1881 r. powstało we Lwowie Towarzystwo Oświaty Ludowej w celu szerzenia oświaty w Galicji Wschodniej przez tworzenie bibliotek, wypożyczalni i czytelni, wydawanie książek i czasopism oraz ich kolportowanie²⁴.

Na podobieństwo tego towarzystwa powstało 12 marca 1882 r. Krakowskie Towarzystwo Oświaty Ludowej, które miało zamiar szerzyć oświatę w duchu narodowo-katolickim i to przez organizowanie bibliotek i czytelnictwa. Nie znalazło jednak wsparcia ze strony Kościoła katolickiego. Dopiero w 1885 r., gdy wprowadziło do swego statutu zmiany żądane przez władze kościelne, a prezesem wybrało Józefa Pelczara, biskupa krakowskiego, mogło rozwinąć ożywioną działalność. Skupiło się głównie na tworzeniu bibliotek i czytelni ludowych²⁵. Towarzystwa oświatowe powstały również w takich miejscowościach Galicji, jak: Gorlice, Tarnów, Stanisławów, Pilzno, Jasło²⁶. Żywoć ich był na ogół krótki, prócz Towarzystwa Oświaty Ludowej w Tarnowie, które działało aż do wybuchu I wojny światowej. Najszerzą i najbardziej dynamiczną działalność oświatową prowadziło Towarzystwo Szkoły Ludowej, które powstało w Krakowie w 1891 r., w setną rocznicę Konstytucji 3 maja. W 1896 r. liczyło 8749 członków, w 1911 – 30 532²⁷. W 1898 r. powstało w jego ramach w Krakowie Towa-

tyczna, t. 1: 1845–1890, Lwów 1937, s. 51–52; T. Kisielewski, *Herotizm i kompromis. Portret zbiorowy działaczy ludowych*, cz. 1: *Okres zaborów*, Warszawa 1977, s. 46.

²⁴ Por. „Gwiazdka Cieszyńska” 1882, nr 1, s. 7–8; *Kronika miejscowa i zamiejscowa*, „Gazeta Narodowa” 1881, nr 294, 295; *Wiadomości naukowe, literackie i artystyczne*, „Gazeta Krakowska” 1882, nr 1. Prezesem TOL został dr L. Kubala, a członkami B. Baranowski, F. Düll, K. Dzieduszycki, dr A. Hirschberg, T. Merunowicz i nauczyciel gimnazjalny Zimmermann.

²⁵ *Sprawozdanie Zarządu Głównego Krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej za rok 1901*, Kraków 1902, s. 67–69. Do założycieli należeli dr W. Dadlez – lekarz, dr F. Welgl – prezydent miasta, dr E. Szwarec – wydawca „Gazety Krakowskiej”, por. *X Sprawozdanie Wydziału Krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej. Rok 1892*, Kraków 1893, s. 3–4; *Kronika*, „Gazeta Krakowska” 1882, nr 32.

²⁶ Por. R. Terlecki, *Oświata dorosłych i popularyzacja nauki...*, s. 95–96.

²⁷ *Statut Towarzystwa Szkoły Ludowej*, Kraków 1900, s. 3; Z. Próchnicki, *Dwudziestolecie Towarzystwa Szkoły Ludowej (1891–1916)*, Lwów 1916, s. 4–17; *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1909*, Kraków 1910, s. 43; M. Stępowski, *Towarzystwo Szkoły Ludowej. Jak powstało, co robi i do czego dąży (1891–1911)*, Kraków 1911, s. 110. Przewodniczącym pierwszego zarządu, wybranego 13 III 1892 r. na Walnym Zgromadzeniu TSL, został A. Asnyk, jego zastępcą A. Sokółowski, a sekretarzem L. Boroński; w skład zarządu weszli: E. Adam, W. Biechoński, ks. T. Chromecki, M. Danielak, W. Jabłoński, P. Kotarski, ks. J. Kufel, W. Lewicki, J. Łokietek, M. Pawlikowski, S. Paszkowski, T. Romanowicz, J. Rotter, A. Ryszard, J. Skirliński, por. *Sprawozdanie Zarządu Głównego Towarzystwa Szkoły Ludowej pod koniec roku 1894*, Kraków 1895, s. 34; M. Stępowski, *Towarzystwo Szkoły Ludowej...* s. 15. W „Miesięczniku Towarzystwa Szkoły Ludowej” (1902, nr 12, s. 153) w dziale „Różne wiadomości” można przeczytać taką oto notatkę: „Od jednego z naszych krakowskich współpracowników, bawiącego chwilowo w powiecie skałackim, otrzymujemy następujące wiadomości: Z prawdziwym zdumieniem informuje się tu o zażartej walce, jaką Towarzystwu naszemu wydały nieliczne na szczęście jednostki spośród duchowieństwa łacińskiego w tych stronach. Każdą robotę TSL nazywają przewrotem i socjalizmem. Charakterystycznym jest odezwanie się proboszcza ze wsi Kaczarówki, który po oglądnięciu książeczek w czytelni TSL, przyznał, że są one pożyteczne, prawowierne itp. – ale «to tylko pozór i maska», bo pod tą ro-

rzystwo Uniwersytetu Ludowego imienia Adama Mickiewicza, które prowadziło dość szeroką akcję odczytową²⁸.

W ramach działalności towarzystw oświatowych, jak też poza nią, rozwinęła się na szeroka skalę działalność wydawnicza na rzecz wsi. Już w 1867 r. zrodziła się inicjatywa powołania wydawnictwa zajmującego się publikowaniem literatury popularnej dla ludu. Alfred Młocki, uczestnik powstania listopadowego i styczniowego, mecenas wielu przedsięwzięć oświatowych i społecznych, założył w tym roku w Krakowie Wydawnictwo Dziełek Ludowych²⁹. W Krakowie powstało w 1868 r. Wydawnictwo Czytelni Ludowej w Ilustrowanych Książeczkach, założone przez Aleksandra Nowoleckiego, wydawcę i księgarza warszawskiego, uczestnika powstania styczniowego, osiadłego w tym mieście po powrocie z Drezna, do którego schronił się przed prześladowaniem ze strony zaborcy. Z tej oficyny wyszły drukiem liczne książki³⁰. Franciszek Trzeciecki, oficer w powstaniu listopadowym, zasłużony działacz oświatowy, założył w 1866 r. w Krakowie Wydawnictwo Dziel Tanich i Pożytecznych z zadaniem publikowania prac dostępnych dla szerokiej publiczności, w tym także dla sfer ludowych³¹. W 1867 powstał przy Wydawnictwie komitet literacki, w skład którego weszli znakomici uczeni i pisarze. Opublikował on różne dzieła. W połowie lat 60. XIX w. publikował literaturę popularną dla ludu Karol Wild, zasłużony działacz społeczny (członek Towarzystwa Pedagogicznego, Koła Literacko-Artystycznego i in.) i wydawca czasopisma „Szkoła” (w latach 1868–1870) i „Dziennika Literackiego” (1868–1869)³².

Władysław Jaworski, księgarz krakowski i wydawca, kierował wydawnictwem Dziel Katolickich, Naukowych i Rolniczych, dzięki czemu udało mu się w latach 60. i pierwszej połowie 70. opublikować wiele prac o charakterze religijnym, popularne kalendarze i powieści. Zainicjował też serię „Wydawnictwo Dziel Tanich”³³. Dla ludu wydawał także Franciszek Foltyn, księgarz i drukarz w Wadowicach, specjalizujący się od początku lat 60.

botą kryje się socjalizm, bo chłopu książki nie potrzeba, on ma «widły, gnój i cep» – a czy Niemiec, czy Rusin, czy Polak – to wszystko jedno – on chłopem powinien zostać”.

²⁸ Szerzej M. Stępcowski, *Uniwersytet Ludowy im. Adama Mickiewicza a Towarzystwo Szkoły Ludowej*, „Przewodnik Oświatowy” 1907, s. 103–110; *Towarzystwo Szkoły Ludowej w latach 1891–1928. Krótki rys działalności*, Kraków 1929, s. 14–16; W. Bieńkowski, *Kazimierz Kelles-Krauz. Życie i dzieło*, Wrocław 1969, s. 290–292, H. Łakomy, *Działalność Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza w Krakowie*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1973, nr 3; R. Terlecki, *Oświata dorosłych i popularyzacja nauki...*, s. 169–179.

²⁹ *Rozmaitości*, „Kalina” 1867, nr 35.

³⁰ M. Kocójowa, *Nowolecki Aleksander*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, pod red. I. Treichel, Warszawa 1972, s. 635–636.

³¹ J. Stąsieć, *Trzeciecki Franciszek*, [w:] *Słownik pracowników książki...*, s. 912; *Od Wydawnictwa Dziel Tanich i Pożytecznych*, „Dziennik Literacki i Polityczny” 1867, nr 22; F. Trzeciecki, *W sprawie Towarzystwa Przyjaciół Oświaty*, „Dziennik Literacki” 1868, nr 24; *Kronika*, „Gazeta Narodowa” 1872, nr 47.

³² I. Treichel, *Wild Karol Kazimierz*, [w:] *Słownik pracowników książki...*, s. 956–957.

³³ A. Puclatowa, *Jaworski Władysław*, [w:] *Słownik pracowników książki...*, s. 372–373; *Ogłoszenia*, „Unia” 1869, nr 15.

w publikowaniu literatury straganowej, sprzedawanej na odpustach w Kalwarii, Alwernii, niejednokrotnie w Częstochowie, ponadto prac pożytecznych dla gospodarstw wiejskich³⁴.

W drugiej połowie lat 60. XIX w. działalność wydawnicza dotycząca literatury popularnej dla ludu znacznie osłabła³⁵. Dopiero na początku lat 80. następuje jej wyraźne ożywienie. Należy tu wspomnieć przede wszystkim o „Macierzy Polskiej” – fundacji przeznaczonej na rozwój oświaty. Projekt jej założenia powstał w 1878 r. podczas obchodów jubileuszowych ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego, który też objął patronat nad gromadzeniem funduszy założycielskich³⁶. Została zatwierdzona przez władze 9 maja 1882 roku. Działali w niej znani ludzie tamtych czasów. Jej działalność wydawnicza rozpoczęła się dopiero w 1883 r. Do r. 1908 jej staraniem wyszło 214 tomów w 1021 tys. egz. W 1909 r. z „Macierzą Polską” połączyła się fundacja T. Kościuszki, utworzona w 1894 r.; od tego czasu działalność wydawniczą kontynuowały dwie instytucje: „Biblioteka Macierzy” i „Wydawnictwo Fundacji im. Kościuszki”³⁷.

W 1882 r. rozpoczął działalność edytorską Komitet Wydawnictwa Dziełek Ludowych, który do 1920 r. co miesiąc publikował po jednym utworze³⁸. W latach 1889–1893 funkcjonowało Wydawnictwo Towarzystwa im. Stanisława Staszica, utworzone przez siły narodowo-demokratyczne³⁹. Stawiało sobie za cel publikowanie książeczek przeznaczonych przede wszystkim dla czytelników miejskich. Jego staraniem ukazało się do 1893 r.

³⁴ D. Szyndler-Musiółowa, *Foltyń Franciszek*, [w:] *Słownik pracowników książki...*, s. 228–229; *Ogłoszenie*, „Włościanin” 1870, nr 23; *Rozmaitości*, „Kalina” 1868, nr 9.

³⁵ Por. *Wydawnictwo książek ludowych*, „Ruch Literacki” 1875, nr 21, tu czytamy: „Przechodzi to prawie niepostrzeżenie, że od pewnego czasu przestano się zajmować u nas tą pracą, która jeszcze w r. 1872 uznawana była za kardynalną podstawę wszelkich robót narodowych: praca około oświaty ludu. Umilkły towarzystwa w tym celu zawiązane, zawieszono wydawnictwo książek ludowych, przestano nawoływać o nowe fundacje szkółek wiejskich, i jednym słowem zdawałoby się, jakby kraj po wysileniu się w roku żaloby narodowej na kilkadziesiąt tysięcy składkę, uznał się za skwitowanego z obowiązku dalszej pieczy nad wykształceniem i wychowaniem ludu, jakby sądził, iż w tej mierze wszystko już u nas zrobione”.

³⁶ Por. R. Terlecki, *Oświata dorosłych i popularyzacja nauki...*, s. 96. W skład Rady Nadzorczej Fundacji weszli obok marszałka krajowego M. Zybliekiewicza także J. Majer, A. Potocki, K. Wodzicki. Kuratorem został J.I. Kraszewski. Do Rady Wykonawczej weszli: A. Małecki – przewodniczący, W. Dzieduszycki i L. Wybranowski – wiceprzewodniczący, W. Belza – sekretarz oraz członkowie: J. Amborski, J. Ochorowicz, ks. J. Siemieński; por. *Macierz Polska 1882–1907*, Lwów 1908, s. 19; *Kronika*, „Gazeta Krakowska” 1882, nr 17; *Sprawozdanie z czynności Macierzy Polskiej w pierwszym roku jej istnienia*, Lwów 1883, s. 3–4; I. Homola-Dzikowska, *Mikołaj Zybliekiewicz (1823–1887)*, Wrocław 1964, s. 161.

³⁷ H. Orsza [H. Radlińska], *Piśmiennictwo popularne w Polsce. Przegląd polskich wydawnictw popularnych*, [w:] *Praca oświatowa, jej zadania, metody, organizacja. Podręcznik opracowany staraniem Uniwersytetu im. A. Mickiewicza*, Kraków 1913, s. 196.

³⁸ J. Szocki, *Wydawnictwo Ludowe – popularna seria książek dla ludności polskiej w Galicji (1882–1920)*, „Ze skarbca kultury”, z. 50: 1990, s. 67–102.

³⁹ Według S. Wasylewskiego (*Niezapomniany stan służby*, Wrocław 1950, s. 20): „Współpracowali w wydawnictwie najpierwsi ludzie Lwowa. Ujejski ogłosił tu tom swych przemówień, Supiński, chluba ekonomistów polskich, drukował *Opowiadania z życia społecznego*, Buszczyński, słynny obrońca «narodu spotwarzonego» zestawiał «okrucieństwa Moskali» itd.”

41 książek⁴⁰. Utworzone w 1892 r. „Dwucentowe Towarzystwo Udzieli i Pallana” publikowało książki dla ludu – łącznie 24 w okresie do 1901 r., kiedy przejęli tę oficynę dr Zygmunt Kostkiewicz i Kasper Wojnar⁴¹. Przed wszystkim wychodziły z tego wydawnictwa publikacje historyczne, przyrodnicze i in.⁴² Od 1894 r. nakładem księgarni ludowej K. Wojnara we Lwowie wychodziły dzieła w serii „Wydawnictwo Groszowe im. Tadeusza Kościuszki”⁴³.

Od 1884 r. Ozjasz Zukerkandel, księgarz i drukarz, rozpoczął w Złoczowie wydawać „Bibliotekę dla Dzieci i Młodzieży ku Rozrywce i Nauce”, a od 1890 r. „Bibliotekę Powszechną”, którą kontynuował następnie jego syn Wilhelm⁴⁴. W ramach tych serii opublikowano tanie dzieła literackie, książki poświęcone historii i kulturze Polski, podręczniki i in.

„Wydawnictwo E. Feitzingera w Cieszynie”, wprawdzie związane ze Śląskiem, drukowało serię „Biblioteka Tanich Książeczek Powieściowych”, w ramach której wyszło kilkadziesiąt pozycji docierających do Galicji⁴⁵.

Towarzystwo im. Piotra Skargi, powstałe w 1909 r. z inicjatywy narodowo-chrześcijańskiej inteligencji lwowskiej pod patronatem Stanisława hr. Badeniego i arcybiskupa Józefa Bilczewskiego, publikowało dwie serie: „Książki dla Polskiego Narodu” i „Książki Przystępne dla Wszystkich”, obie przeznaczone dla ludu⁴⁶. Warto tu jeszcze wspomnieć o „Wydawnictwie im. Kasyldy Kulikowskiej”, które opublikowało dzieła literackie i publicystyczne pisarzy ludowych. Wysły z tej oficyny m.in. *Pisma i mowy* J. Bojki. Wydawała w niej literaturę dla ludu także Maria Wysłouchowa⁴⁷.

⁴⁰ Por. J. Amborski, *Sprawa oświaty ludowej w Galicji*, [w:] *Pamiętnik zjazdu literatów dziennikarzy polskich 1894*, t. 1: *Referaty i wnioski*, Lwów [b.r.w.], s. 4; *Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa im. Stanisława Staszica we Lwowie z czynności za rok 1889*, Lwów 1891, s. 4, 20, 28; *Kronika*, „Gazeta Narodowa” 1893, nr 39, s. 18.

⁴¹ B. Jaśkiewicz, *Udziela Seweryn*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej...*, s. 924; J. Amborski, *Sprawa oświaty ludowej w Galicji*, [w:] *Pamiętnik zjazdu literatów dziennikarzy polskich 1894*, Lwów 1894, s. 4, pisze, że wydawnictwo S. Pallana i S. Udzieli opublikowało 240 tys. egzemplarzy, a sprzedało 183,6 tys. Książeczki wydane przez tę oficynę dotyczyły tematów historycznych (np. *Dzieje Polski* S. Pallana), przyrodniczych (*O jaskółce* F. Marca), krajoznawczych, gospodarskich i in.

⁴² J. Amborski, *Sprawa oświaty ludowej...*, s. 4; J. Bałaban, *Poradnik dla zakładających biblioteki i czytelnie ludowe*, Lwów 1892, s. 18; J. Dybiec, *Mecenat naukowy i oświaty w Galicji 1860–1918*, Wrocław 1981, s. 108.

⁴³ H. Orsza, *Piśmiennictwo popularne w Polsce...*; A. Puciatowa, *Wojnar Kasper*, [w:] *Słownik pracowników książki...*, s. 974–976; K. Wojnar, *Ze wspomnień i przeżyć (1888–1908)*, „Niepodległość” 1938, t. 18, z. 3 (50), s. 401–402; *Nowiny*, „Niedziela” 1896, nr 24.

⁴⁴ S. Wojciechowski, *Zukerkandel*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej...*, s. 1027–1028.

⁴⁵ H. Orsza, *Piśmiennictwo popularne w Polsce...*, s. 201–202.

⁴⁶ *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa im. Piotra Skargi za dwa lata MCMIX–MCMX*, Lwów 1911.

⁴⁷ H. Orsza, *Piśmiennictwo popularne w Polsce...*, s. 196.

Biblioteki ludowe

Batalia o rozwój publicznego szkolnictwa ludowego w Galicji spletała się ściśle z rozwijaniem bibliotek ludowych. Zdawano sobie sprawę, że obok szkolnictwa także czytelnictwo stanowiło konieczny czynnik do podniesienia oświaty na wyższy poziom. Stawało się ono nagłym zadaniem w obliczu analfabetyzmu jako powszedniego zjawiska. W 1880 r. nie umiejący czytać ani pisać stanowili 63,6% ogółu mieszkańców, w 1890 r. – 56,5% i w 1900 – 46,2%⁴⁸. Sytuacja pod tym względem jeszcze gorzej przedstawiała się wśród Ukraińców. Jeżeli w 1900 r. wśród Polaków było 52,8% analfabetów w wieku powyżej 6 lat, to wśród Ukraińców aż 79,8%⁴⁹.

W końcu lat 50. i na początku 60. XIX w. zaczynały powstawać w Galicji najpierw małe biblioteki parafialne i także biblioteki przy szkołach. Ruch wokół tworzenia bibliotek ludowych znacznie się wzmógł w późniejszych latach 60. tego stulecia. Powstawały na przełomie lat 60. i 70. w takich miejscowościach Galicji, jak: Brzeżany, Lesko, Kamionka Strumiłowa, Wadowice, Lutcza, Leżajsk, Zakopane, Kołomyja. Żywot tych placówek był przeważnie krótki. Brak rozbudzonych potrzeb czytelniczych na wsi nie sprzyjał ich istnieniu⁵⁰.

Krakowskie Towarzystwo Oświaty Ludowej (dalej TOL) miało w 1883 r. już 29 czytelni, w 1907–1049. Znajdowały się w nich w 1883 r. 23 693 tomy, w 1907 – 274 632. Jeżeli chodzi o czytelników, to w 1883 r. było ich 18 694, w 1903 – 44 789 (wypożyczyli łącznie 346 419 książek)⁵¹. Towarzystwo Kolek Rolniczych także zakładało biblioteki ludowe. W 1888 r. liczyły one 18 799 tytułów, w 1907 – 73 555. W połowie były to pozycje beletrystyczne, reszta o treści rolniczej i in.⁵²

Lwowskie Towarzystwo Oświaty Ludowej w 1884 r. prowadziło już 46 bibliotek z czytelniami, znajdujących się w budynkach szkolnych i parafialnych. Księgozbiór ich sięgał 3828 tomów⁵³. W 1900 r. Towarzystwo miało biblioteki w 383 miejscowościach, m.in. 44 w samym Lwowie, 21 w powiecie czortkowskim, 20 w jarosławskim, 15 w rudkowskim, po 14 w bóbrskim i kamionkowskim, po 13 w brzozowskim, stryjskim i mościckim, po 12 w husiatyńskim, samborskim, 11 w jasielskim i 10 w trembowelskim⁵⁴, a w 1907 r. aż w 517 miejscowościach⁵⁵.

⁴⁸ A.B. Baranowski, *Szkolnictwo ludowe w Galicji*, Lwów 1910, s. 13.

⁴⁹ *Podręcznik statystyki Galicji*, t. 8, cz. 1, Lwów 1908, s. 11–34.

⁵⁰ Por. J. Albin, *Z działalności bibliotek ludowych w Galicji...*, s. 84–85.

⁵¹ *Sprawozdania z działalności KTOL za lata 1889, 1892, 1901, 1903.*

⁵² Por. J. Albin, *Z działalności bibliotek ludowych w Galicji...*, s. 86; „Gwiazdka Cieszyńska” 1882, nr 1, s. 7–8.

⁵³ *Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Oświaty Ludowej dla Lwowa i okolicy z czynności w roku 1884*, Lwów 1885, s. 3–6.

⁵⁴ *Sprawozdanie Zarządu Głównego Krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej za rok 1901*, Kraków 1902, s. 67–69.

⁵⁵ S. Rymar, *Pogląd krytyczny na dotychczasową pracę oświatową i udział w niej młodzieży*, Kraków 1908, s. 7.

Towarzystwo Szkoły Ludowej w okresie od 1893 do 1913 r. powiększyło liczbę wypożyczalni książek z 8 do 867, wypożyczalni połączonych z czytelniami z 2 do 1291, czytelnicy z 5 do 238, ponadto powstało w tym czasie 57 publicznych bibliotek miejskich, 65 bibliotek wędrownych. Księgozbiory tych placówek wzrosły z 964 do 409 622 tomów, liczba czytelników z 240 do 68 294, zaś wypożyczeń z 2664 do 832 016⁵⁶. Na początku XX w. wyraźnie przodowało pod tym względem w stosunku do innych towarzystw, czego nie można powiedzieć o wcześniejszym okresie, kiedy bardziej aktywne w zakresie rozwoju bibliotek były krakowskie i lwowskie TOL⁵⁷. Rozmieszczenie sieci bibliotek prowadzonych przez te towarzystwa nie było równomierne, co można potraktować jako mankament utrudniający rozwój czytelnictwa.

Zalecane książki do bibliotek ludowych miały różny charakter. Pojawiały się pozycje takich pisarzy, jak: A. Mickiewicza, H. Sienkiewicza, J.I. Kraszewskiego, T.T. Jeża, E. Orzeszkowej, A. Dygasińskiego, W. Pola, niejednokrotnie przerabiane i specjalnie przygotowywane dla wiejskiego czytelnika, co niewątpliwie obniżało ich wartość. Oprócz tych książek znalazły się w wykazie utwory mniej znanych autorów, jak np. J. Grajnera, K. Szaniawskiego, Z. Bukowieckiej, W.L. Anczyca, M. Wysłouchowej, F. Morzyckiej, J. Chociszewskiego i K. Wojnara.

Nie byłby pełny obraz bibliotek i czytelnictwa w Galicji, gdybyśmy pominieli stan posiadania w tym względzie ukraińskich stowarzyszeń społeczno-kulturalnych, np. „Proswity” i Towarzystwa im. Michała Kaczkowskiego. Pierwsze posiadało w 1910 r. 2323 czytelnicy z księgozbiorem liczącym 197 618 tomów i z 90 tysiącami czytelników⁵⁸. Drugie zaś w 1907 r. prowadziło 1434 czytelnicy⁵⁹. Ich działalność była skierowana przeciw TSL jako czynnika polonizacyjnego w Galicji Wschodniej.

Biorąc pod uwagę wszystkie polskie biblioteki ludowe, jakie istniały w Galicji, można stwierdzić, że było ich łącznie w zaborze austriackim ok. 5 tysięcy z księgozbiorem sięgającym ponad 750 tysięcy tomów i z 150 tysiącami czytelników oraz 1,2 mln wypożyczeń rocznie⁶⁰. W świetle tych danych można powiedzieć, że na przełomie XIX i XX w. notowano w Galicji dość znaczny rozwój czytelnictwa.

Funkcje oświatowe bibliotek ludowych

Czytelnicy bibliotek ludowych Galicji interesowali się głównie literaturą piękną (powieściami, opowiadaniem i poezją), w mniejszym stopniu pozycjami dotyczącymi historii i podróży, najmniej książkami o gospodarstwie

⁵⁶ *Towarzystwo Szkoły Ludowej w Krakowie w latach 1891–1929. Krótki rys działalności*. Kraków 1929, s. 32.

⁵⁷ J. Albin, *Z działalności bibliotek ludowych w Galicji...*, s. 92.

⁵⁸ „Przewodnik Oświatowy” 1911, s. 90–91.

⁵⁹ S. Rymar, *Pogląd krytyczny na dotychczasową pracę oświatową...*, s. 4.

⁶⁰ J. Albin, *Z działalności bibliotek ludowych w Galicji...*, s. 97.

i literaturą religijną. Warto tu przytoczyć fragment sprawozdania z działalności krakowskiego TOL, w którym jego autor, Józef Rogoziński, nauczyciel prowadzący czytelnię w Babicach w powiecie krakowskim, tak pisał:

Dzieci szkolne w wieku od 10 do 15 lat wypożyczają książki do czytania, przez to kształcą się w czytaniu i w ogóle w języku ojczystym, a przez czytanie doborowych książek wzbudzają się w nich uczucia religijne, moralne i patriotyczne. Ponieważ dzieci czytają w domu głośno wobec całej rodziny, a więc i rodzice, chociaż sami czytać nie umieją, ten sam pożytek z książek odnoszą. Najbardziej lubią słuchać powiastki z historii polskiej i o królach polskich, toteż już nieobce im są niektóre najgłośniejsze zdarzenia z historii polskiej. Niektórzy znowu lubują się w książkach treści religijnej, np. żywoty świętych i opisy pielgrzymek do miejsc świętych. Książki naukowe o treści gospodarskiej mało ich zajmują, a to zdaje się dlatego, że przedmiot ten wymaga pewnego przygotowania umysłu, aby był zrozumiały, po wtóre książki te jako naukowe, nie są takim barwnym stylem pisane jak powieściowe, czytanie wymaga natężenia umysłu, a chłopiec jeszcze ciężko myśli. Przyjdzie jednak jeszcze czas i na te książki, bo bardzo wielu gospodarzy otrzęsło się ze swego konserwatyzmu w uprawie roli i gospodarstwie domowym⁶¹.

Natomiast nauczyciel Jan Polak, opiekun bibliotek TOL w Wadowicach Górnych w powiecie mieleckim pisał: „Spytać się było dawniej chłopca a kim wy jesteście? Zaraz brzmiała odpowiedź: «A juści katolik!» albo «chłop» i nic więcej. A spytać się dziś, to zaraz można się dowiedzieć, jakiej ten człek jest narodowości, gdzie jest Ojczyzna, wie całą niemal przeszłość naszą dziejową”⁶².

Sumując to wszystko, co zostało wyżej napisane na temat działalności oświatowej, wydawniczej i bibliotecznej podejmowanej przez inteligencję (nauczyciele, wydawcy, drukarze, dziennikarze, duchowni) na rzecz wsi, można stwierdzić, że w jej wyniku został stworzony pewien system komunikacyjny książki – zespół ośrodków nadających, przekazujących i odbierających (wydawnictwa, księgarnie, biblioteki), w ramach którego mogły powstać określone druki i dotrzeć do w miarę szerokich rzesz odbiorców. A zatem praca nad podniesieniem na wyższy poziom oświaty wśród ludu wiejskiego za pomocą czytelnictwa książki nie była bynajmniej aktem chwilowym.

⁶¹ *Sprawozdanie Zarządu Głównego Krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej za rok 1902*, Kraków 1903, s. 38–39.

⁶² *Ibidem*.